

भा रतीय संगीतशास्त्राचा अभ्यास का करायचा?

भारतीय संगीत हेच मुळात इतर संगीत परपरांपेक्षा वेगळं आहे आणि म्हणून या दोघांचे वेगळेपण आणि त्याचे एकमेकांशी असलेलं नात स्पष्ट झालं तर आपला संगीत व्यवहार एकदरीने सुधारेल असं वाटतं आणि म्हणून हा साठा त्याप मांडलेला आहे. दुईवांन आपल्याकडे असं झालं, की संगीत शास्त्राचा अभ्यास म्हणजे जुन्या पुस्तकांचा, संस्कृतमधल्या-विशेषकरून जी फारशी कळत नाही आणि ज्याचा आजच्या संगीताशी संबंध काय हेही कळत नाही, असांचा अभ्यास, अशी कल्पना झाली. नाही तर दुसरी कल्पना अशी झाली, की इंग्रजी ग्रंथ वाचल्याशिवाय भारतीय संगीत कळत नाही आणि या दोन्ही गैरसमजूतांमुळे भारतीय संगीताची परंपरा आणि भारतीय संगीतशास्त्राची परंपरा या दोहोंकडे जबदस्त दुर्लक्ष झालं, असं मला गेल्या ४० वर्षांत वाटायला लागलं आणि तसें अजूनही वाटतं. म्हणून अभ्यास केला पाहिजे, असं वाटतं आणि अर्थात परीक्षांसाठी अभ्यास करायचा असं म्हटल्यावर होणारा अभ्यास आणि आपल्याला एखादा विषय समजून घ्यायचा म्हणून करायचा असा अभ्यास यामध्ये जो फरक होतो, तो फरक झाला की हा अभ्यास संपतच नाही, चालूच राहतो. करण दर वेळेला काही तरी नवीन वाचनात येते. त्याचा आपल्या विषयाशी संबंध काय, असा प्रेस्न पडतो. आणि म्हणून आपण अभ्यास का करायचं याचं उत्तर असं, की आपल्याला आपली परंपरा समजून घ्यायची असेल, तर असं आपण दररोज गात राहतो म्हणजे राहावं (!) तसेंच त्याच्याविषयीचा विचारही दररोज करावा आणि त्यामुळे खोरेखरच एकंदर संगीत व्यवहार सुधारेल, असं वाटतं. म्हणजे लोक बन्याप्रामाणे ऐकायला लगातील, लोक चांगल्या तळेन गायला, वाजायला लगातील, बोलायला लगातील, एकमेकांशी चर्चा करायला लगातील आणि म्हणून सगळा व्यवहार जास्त स्वच्छ व्हायला लागेल. मी शुद्ध हा शब्द वापरत नाही. स्वच्छ हा शब्द वापरतो.

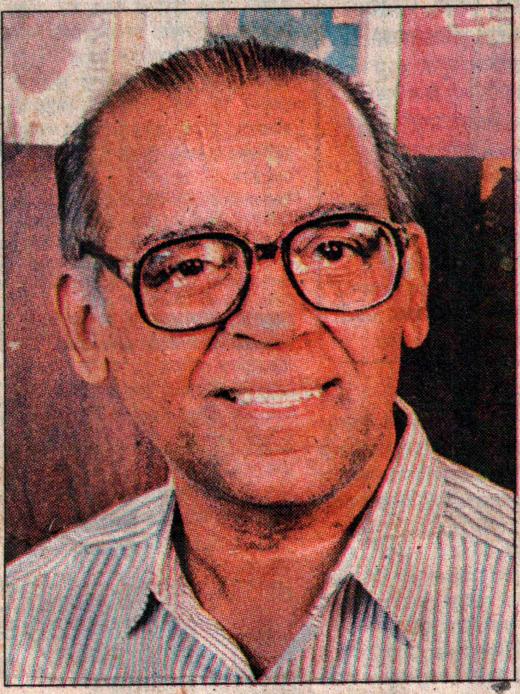
संज्ञेच्या पातळीवर शास्त्रीय संगीत, शास्त्रोक्त संगीत, कला संगीत यांत फरक कसा करायचा?

या कार्यशाळेत तो विषय येईलच; पण मी नेहमी असं म्हणतो, की तुम्ही शास्त्रीय संगीत असं म्हणून रागसंगीताचा उल्लेख करता, हे चुकीचं आहे. करण शास्त्र सगळ्याच संगीताला असत, लोकसंगीताला शास्त्र नाही, असं तुम्हाला म्हणायचं आहे का? नेमकेपणा आहे, नेमकेपणानं कल्पना सांगीतिली जाते, ती शिकविली जाते. प्रयोग चांगला झाला, वाईट झाला हे गुणवत्तेविषयी बोललं जातं. हे सगळं असताना त्याच्यामागे शास्त्र नाही, असं कसं म्हणू शकता? जे नियम लिहिले जातात, तेच अस्तित्वात असतात, असं म्हणायचं का? म्हणू मी लोकसंगीतशास्त्र असं पुस्तक लिहिलं तेव्हा मला गोव्याचे मलबाराव सरदेसाई म्हणाले, की आहो लोकसंगीताला शास्त्र असत, याचीच आम्हाला कल्पना नव्हती. म्हटलं, शास्त्र असतंच, मग शास्त्रीय आणि शास्त्रोक्त असा मी फरक करतो. ज्याचं शास्त्र तुम्हाला संगीतलं जातं- फोड करून, त्याला शास्त्रोक्त म्हणायचं- शास्त्र + उक्त. शास्त्रीय म्हणजे ज्याला शास्त्र आहे. लोकसंगीत हे शास्त्रीय संगीत आहे. त्याचे निश्चित नियम आहेत. परंपरा आहेत. संगीताची तिन्ही अंग- म्हणजे निर्मिती, प्रसार आणि ते घेण- ग्रहण करणं या तिन्ही अंगांशी निगडित सर्व सज्जा नेमकेपणानं वापरल्या गेल्या पाहिजेत, असा माझा आग्रह असतो आणि तसा मी प्रयत्न करतो.

शास्त्रकार- कलाकार असा फरक मान्य आहे का?

प्रश्न मजेशरी आहे. करण शास्त्रीय परंपरेचं एक महत्वाचं लक्षण असं आहे, की जो कलाकार होता, तोच शास्त्रकार होता आणि म्हणूनच तुम्हाला भरतापासून भारतखंडाच्यापर्यंत हे सर्व लोक प्रयोगकरते होते, असं दिसेल आणि म्हणूनच त्याचं शास्त्र हे महत्वाचं ठरलं. ही परंपरा जेहा मोठली, त्यामुळे घोटाळे निर्मित झाले आणि या बाबतीमध्ये केवळ भाषा आणि साहित्य व आपल्या आवाहीनिवडी त्यांच्याच जोरावर ज्यांनी संगीतविषयक लेखानाचा, बोलण्याचा व्यवहार सुरु केला, त्यांनी केलेले घोटाळे प्रचंड आहेत. त्या घोटाळ्यांचं निराकरण

‘संगीत परंपरेचा आवाका कळला पाहिजे’

स्पेक्ट्रम, पुणे आणि भीमसेन जोशी अध्यासन, पुणे विद्यापीठ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आणि ‘अभिजात’ पुणेच्या सहकाऱ्याने ज्येष्ठ संगीततज्ज्ञ डॉ. अशोक दा. रानडे यांची ‘भारतीय संगीतशास्त्र’ या विषयावर १० ते १७ डिसेंबरदरम्यान व्याख्यानमाला आयोजित करण्यात आली आहे. त्यानिमित्त त्यांच्याशी साधलेला संवाद...

झाल्याशिवाय संगीत व्यवहार स्वच्छ होणार नाही, हेही मी गेली अनेक वर्ष म्हणतो आहे. आणि म्हणून मला असं वाटतं, की कलाकारांनी स्वतः बोलायला- लिहायला सुरवात केली पाहिजे. जो काही त्यांचा बारावाईट अनुभव असेल, तो त्यांनी मांडावा. आता ते मांडण्यासाठी त्यांना उमेदवारी करावी लागेल. त्यांना पुढी एकदा भाषेचा अभ्यास करायला पाहिजे. मांडणीचा अभ्यास केला पाहिजे. हे सगळं माझ्या दृष्टीनं एका वेळी परंपरेत होतं आणि ते आपण कुठं तरी घालवलं. आपण कलाकारांची अशी प्रतिमा मगात निर्मित केली आणि प्रसृत केली, की बाकी काही त्याला कळत नसत, कळायची आवश्यकता पण नसते.

समीर दुबळे

त्यानं नीट बोललं पाहिजे असंही नाही. किंवितुना कलाकारानं बोलूच नये. हे बदललं पाहिजे. वेगळं उदाहरण द्यायचंच, तर ज्याप्रमाणे स्ट्रॉविन्स्की, अगदी स्टॉकहोर्सेनपर्यंत सगळ्या पाश्चात्य वाङ्याकरांनी लिखाण केल. सी. रामचंद्र मला म्हणायचे, “तुम्ही लोक आमच्याकडे लक्ष देत नाही. आम्ही सिनेमावाले आहेत म्हणू आमच्याकडे लक्ष देत नाही.” “तुम्ही लोक” असं ते मला म्हणायचे. मी त्यांना म्हटलं, “तुम्ही स्वतः का लिहीत नाही तुमच्या संगीताविषयी? तुम्ही वेगळं संगीत देता म्हणजे काय करता, हे तुम्ही का लिहीत नाही? पाश्चात्य संगीतकार लिहितात तर तुम्ही का नाही लिहू शकत? तुम्ही लिहायला पाहिजे. तुम्ही लिहिलं तर तुमच्या कल्पना कळतील. मग अर्थात ते म्हणाले, “नाही नाही आम्ही ते कुठे करणार.” मग मी म्हटलं, “उर्थंच घोळ झालाय! तुम्ही तुमच्या संगीतामध्ये वेगळेपणा कसा आणता, याची तुम्हाला जाणीव आहे, ती इतराना नंतर येणर आणि म्हणून तुम्ही संगायला पाहिजे.” शेवटी आपल्याला असं दिसत, की कलाकार जेव्हा त्याच्या कलेविषयी बोलतो, तेव्हा एक वेगळा प्रत्यय येतो. अर्थात कलाकारांनी भी भान ठेवलं पाहिजे, की निव्वळ अलंकारिक भाषेमध्ये बोलायचं, नेहमीच्या संज्ञा नुसत्या वापरत

जायच्या, असं न करता त्यांनी त्याचा छडा लावावा आणि तसा तो लावही असतो. कलाकार काही विचाराशिकाय गात नसतो. त्या विचाराना भाषासूप दिल, की शास्त्र तयार होणार आहे आणि त्यामुळे मला असं वाटतं, की हे कलाकारांनी केलंच पाहिजे आणि त्यामुळेचा हा व्यवहार जास्त शुद्ध होईल.”

संगीतशास्त्र ‘भारतीय’ कसं ठरतं, ते रूपप्रकार आणि त्याच्या संलग्न संकल्पना, असा मोठा आवाका आपण कार्यशाळेत मांडणार आहात. त्यामागची आपली भूमिका काय?

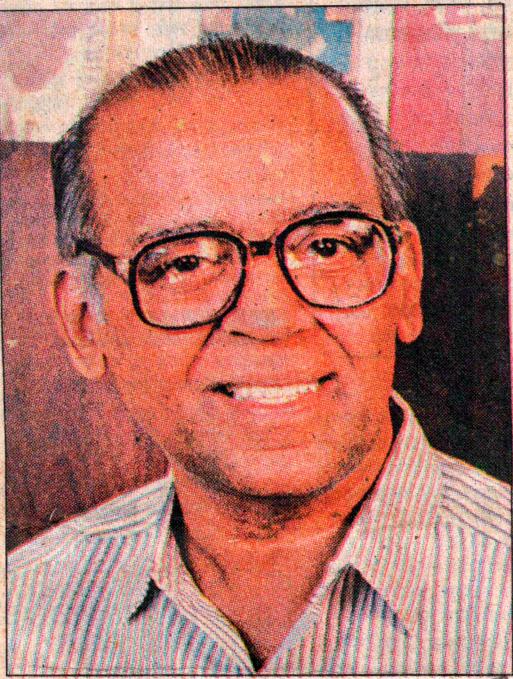
भारतखंडाच्या पूर्वी भारतखंडाच्या काळी आणि भारतखंडाच्या नंतर हे तीनही टप्पे महत्वाचे आहेत आणि ते भारतखंडाच्याचा संदर्भात आपल्याला मांडावे लागतात, म्हणून भातखंडे किंती मोठे आहेत, हे आपल्याला कळतं. त्यामुळे ही संबंध मिळू जी परंपरा त्यार होते, त्याचा आपल्याला आवाका कलाकारांची लिहायली विचार व्हायला पाहिजे, की माझं संगीत शास्त्र कसं आहे, तर अगदी पूर्वीपासून ते आजपर्यंत चालू असलेला हा प्रवाह आहे आणि त्या प्रवाहामध्ये मला माझी जेवढी ताकद असेल त्याप्रमाणे बुडी मारायची आहे. त्याकरिता हा प्रवाह कसा, त्याचे टप्पे कोणते हे कळतं, तर अभ्यासाला मदत होईल. परीक्षेसाठी विद्यापीठाच्या पेपसाठीचा हा अभ्यासक्रम नव्हे, तर संपूर्ण संगीत आणि संगीत व्यवहार याचं संगीतशास्त्रीय रूप काय, हे समोर याचं असं वाटतं. आणि म्हणून हा मोठा आवाका तयार झालेला आहे. माझ्या दृष्टीने हे अतिशय गतिशील शास्त्र आहे. या व्याख्यानमालेच्या निर्मितानं हा विचार वेगव्या तळेन मांडता येईल.

हा आवाका तुमच्या अभ्यासात कसा उलगडत गेला?

मला असं वाटतं, की मी दोन वाढप्रय परंपरांचा अभ्यास, कायाच्या अभ्यास, चार गुरुं डंडं संगीताचं शिक्षण, हे जवळजवळ २० वर्ष आणि बाकीचा अभ्यास

आणि हे के ते हे, की स असतं आ आल्याशी २०० राम म्हणेल, त मला वाटतं संगीताचा झाला आ करतो मी. गानं शिक गजाननबु म्हणजे त्य काही सांगी म्हणायच्या धरून बस म्हणतील एण अतिश जाणवत र नाही तरी व्यापकप कल्पलाम आत विचारांक करता येईल हा खू की आता आहेत. स खू प आहेत जाहिल जा आज ग्रहणक्षमत त्याला नव करायला महणण, हे गुरु असो आहे. तुम्हा दा. ती स आहे; पण उपक्रम, व तरच तुम्हाले जीव अस्तित्व आणि संप्रक्रियेल माध्यमाका का? : हो भारतीय न मुलायच्या लगातात तुम्हाला आणि २ कठायले शेवटी मौलिकते पहिल्यान्याने करू नये. लोकांच्या वाढायला पहिला त म्हटलं, आधी, व लोकांनी असण्याने मारावा.

‘संगीत परंपरेचा आवाका कळला पाहिजे’

स्पेक्ट्रम, पुणे आणि
भीमसेन जोशी
अध्यासन, पुणे
विद्यापीठ यांच्या संयुक्त
विद्यमाने आणि
'अभिजात' पुणेच्या
सहकार्याने ज्येष्ठ
संगीततज्ज्ञ डॉ. अशोक
दा. रानडे यांची
'भारतीय संगीतशास्त्र'
या विषयावर १० ते
१७ डिसेंबरदरम्यान
व्याख्यानमाला
आयोजित करण्यात
आली आहे. त्यानिमित्त
त्यांच्याशी साधलेला
संवाद...

ल्याशिवाय संगीत व्यवहार स्वच्छ होणार नाही, हेही मी अनेक वर्ष म्हणतो आहे. आणि म्हणून मला असे वाटत, की कलाकारांनी स्वतः बोलायला- लिहायला नुवात केली पाहिजे. जो काही त्यांचा बारावाईट अनुभव मरेल, तो त्यांनी मांडावा. आता ते मांडण्यासाठी त्यांना मेदवारी करावी लागेल. त्यांना पुढा एकदा भाषेचा नियमास करायला पाहिजे. मांडणीचा अभ्यास केला पाहिजे. सगळं माझ्या दृष्टीने एका वेळी परंपरेत होतं आणि ते आपण कुठं तरी घालवल. आपण कलाकारांची अशी प्रतिमा नात निर्माण केली आणि प्रसूत केली, की बाकी काही वाला कळत नसत, कळायची आवश्यकता पण नसते.

समीर दुखळे

यानं नीट बोलून पाहिजे असंही नाही. किंवद्दुना कलाकारानं गोलूच नये. हे बदललं पाहिजे. वेगळं उदाहण द्यायचंच, र जयप्रमाणे स्ट्रॉकिन्स्की, अगदी स्टॉकहोसेनपर्यंत नामच्या पाश्चात्य वाङ्यकारांनी लिखाण केल. सी. अमंत्रं मला म्हणायचे, “तुम्ही लोक आमच्याकडे लक्ष देत नाही. आम्ही सिनेमावाले आहोत म्हणून आमच्याकडे लक्ष देत नाही.” “तुम्ही लोक” असं ते मला म्हणायचे. मी त्यांना हटलं, “तुम्ही स्वतः का लिहीत नाही तुमच्या संगीताविषयी? तुम्ही वेगळं संगीत देता म्हणजे काय करता, तुम्ही का लिहीत नाही? पाश्चात्य संगीतकार लिहितात तर तुम्ही का नाही लिहू शकत? तुम्ही लिहायला पाहिजे. तुम्ही लिहिलं तर तुमच्या कल्पना कळतील. मग अर्थात ते हणाले, “नाही नाही आम्ही ते कुठे करणार.” मग मी हटलं, “इथेच घोळ झालाय! तुम्ही तुमच्या संगीतामध्ये गाळेपणी कसा आणता, याची तुम्हाला जाणीव आहे, ती तरांना नंतर येणार आणि म्हणून तुम्ही सांगायला पाहिजे. वेटी आपल्याला असं दिसत, की कलाकार जेव्हा त्याच्या नेत्रविषयी बोलतो, तेव्हा एक वेगळा प्रत्यय येतो. अर्थात नालाकारांनी हे भान ठेवलं पाहिजे, की निव्वळ अलंकारिक वेमध्ये बोलायचं, नेहमीच्या संज्ञा नुसत्या वापरत

जायच्या, असं न करता त्यांनी त्याचा छडा लावावा आणि तसा तो लावतही असतो. कलाकार काही विचाराशिवाय गात नसतो. त्या विचाराना भाषारूप दिलं, की शाश्वत त्यार होणार आहे आणि त्यामुळे मला असं वाटत, की हे कलाकारांनी केलंच पाहिजे आणि त्यामुळेच हा व्यवहार जास्त शुद्ध होईल.”

संगीतशास्त्र 'भारतीय' कसं ठरतं, ते रूपप्रकार आणि त्यांच्या संलग्न संकल्पना, असा मोठा आवाका आपण कार्यशाळेत मांडणार आहात. त्यामागची आपली भूमिका काय?

भातखंडयांच्या पूर्वी भातखंडयाच्या काळी आणि भातखंडयांच्या नंतर हे तीनही टप्पे महत्वाचे आहेत आणि ते भातखंडयांच्या संदर्भात आपल्याला मांडावे लागतात, म्हणून भातखेंद्रे किंती मोठे आहेत, हे आपल्याला कळतं. त्यामुळे ही संबंध मिळून जी परपरा त्यार होते, त्याचा आपल्याला आवाका कलाला पाहिजे. संगीत परंपरेबदलीची विचार व्याख्याला पाहिजे, की माझी संगीत शास्त्र कसं आहे, तर अगदी पूर्वीपासून ते आजपर्यंत चालू असलेला हा प्रवाह आहे आणि त्या प्रवाहामध्ये मला माझी जेवढी ताकद असेल त्याप्रमाणे बुडी मारायची आहे. त्याकरिता हा प्रवाह कल्प, त्याचे टप्पे कोणते हे कळलं, तर अभ्यासाला मदत होईल. परीक्षेसाठी विद्यापीठाच्या पेपरसाठीचा हा अध्यासक्रम नव्हे, तर संपूर्ण संगीत आणि संगीत व्यवहार याचं संगीतशास्त्रीय रूप काय, हे समोर यावं असं वाटत. आणि म्हणून हा मोठा आवाका त्यार जालेला आहे. माझ्या दृष्टीने हे अतिशय गतिशील शास्त्र आहे. या व्याख्यानमालेच्या निर्मितानं हा विचार वेगव्या त-हेन मांडता येईल.

हा आवाका तुमच्या अभ्यासात कसा उलगडत गेला?

मला असं वाटत, की मी दोन वाइमय परंपरांचा अभ्यास, कायद्याचा अभ्यास, चार गुंडकडवं संगीताचं शिक्षण, हे जवळजवळ २० वर्ष आणि बाकीचा अभ्यास

आणे हे केल्यामुळे पहिलं मला काय जाणवलं असेल, तर ते हे, की संगीत खरोखर अनेक क्षेत्रांमध्ये प्रवेश करून असतं आणि ते सगळे प्रवेश ध्यानात घेतल्याशिवाय आल्याशिवाय तुम्हाला संगीतच कळत नाही. म्हणजे मला २०० राग आले म्हणजे संगीत कळलं, असं जर कुणी म्हणेल, तर ते फार अन्यायकारक होईल संगीतावर, असं मला वाटत आणि ही मला जाणीव द्याल्यामुळे जिथं जिथं संगीताचा थोडा जरी प्रवेश मला दिसला, तरी तो तिथं का झाला आहे आणि कशासाठी, हे जाणून ध्यायची घडपड करतो मी. खरोखर गेले ४० वर्ष म्हणजे ४८ मध्ये मी गाण शिकायला लागलो तेव्हा मी ९-१० वर्षांचा होतो. गजाननवाचांची गाण शिकवण्याची पद्धत पारंपरिक होती. म्हणजे त्यांनी रागांचं स्वरूप असं वादीसंवादी असे, असं काही सांगितलं नव्हत. चीजा शिकायव्याच्या, त्या म्हणायच्या, त्यांच्यावरोबर तंबो-याला बसायचं. डगा धरून बसायचं, ते दुसऱ्यांना शिकविताना ऐकायचं. ते म्हणतील तेव्हा आपण गायचं, इतके ते सोपं होतं, साधं होतं पण अतिशय भरीव होतं आणि हे भरीव असल्यामुळे हे जाणवत राहिलं, की याला अंगं फार आहेत, जरी बोललो नाही तरी अंगं खूप आहेत आणि म्हणून हा विषयाचा व्यापकपणा मुळात हे संगीत किंती व्यापक आहे, हे कळल्यामुळे त्यार झाला आहे.

आताच्या शिक्षण पद्धतीत अशा त-हेच्या व्यापक विचारांकरिता आवश्यक सजगता येण्यासाठी काय करता येईल?

हा खूप महत्वाचा प्रश्न आहे आणि मला असं वाटत, की आता ती एक समस्या झालेली आहे, की माझ्यांम भरू आहेत. साधनांची उपलब्धी भरपूर आहे, सहज आहे, संस्था खूप आहेत, तरीसुद्धा या विषयाकडे तितक्या गांभीर्यानं पाहिलं जात नाही.

आजच्या विद्यार्थ्यांची कुठल्याही क्षेत्रातल्या-ग्रहणक्षमता जास्त आहे. त्यांची दक्षता कमी आहे. म्हणजे त्याला नव्हकी काय हवं आहे आणि त्यासाठी नव्हकी काय करायला हवं, ते त्याला अजून कळत नाहीये. मग माझी म्हणणं, हे लोकांचं काम आहे. जे संस्कार करू इच्छितात-गुरु असोत, शिक्षक असोत, संस्था असोत, यांचं काम हे आहे. तुम्ही आशा ग्रहणक्षम मनासाठी सामग्री निर्माण करून द्या. ती सामग्री आज सहज निर्माण करता येण्यासारखी आहे; पण तिकडे लक्ष कमी आहे. म्हणून अशा त-हेचे पूरक उपक्रम, कार्यशाळा वाचावंत व्याप्तात, याची गरज आहे. तरच तुम्हाला अनेक त-हेचे ज्ञान मिळू शकेल.

जीवनाच्या विविध क्षेत्रांत असलेलं संगीताचं अस्तित्व जाणून घेऊन त्याचा नेटानं अभ्यास करणं आणि संगीताचा व्यापक आवाका ध्यानात घेणं, या प्रक्रियेला भारतीय जीवन दर्शनाचा संगीताच्या माध्यमातून तुम्ही घेवलेला शोध, असं म्हणता येईल का?

होय, नव्हकीच. कारण एकंदर भारतीय संगीत हे भारतीय संस्कृतीचं एक जबरदस्त अंग म्हणून वावरत. मुळामध्ये संगीताची व्याख्या तुम्ही व्यापक करायला लागलात, की संस्कृतीकडे चोचायला लागता. म्हणजे तुम्हाला मग केवळ १० राग येणं आणि जलद तान जाण आणि २५ तुहीया घेता येणं म्हणजे संगीत नाही, हे कळायला लागत.

शेवटचा मुद्दा म्हणून मी हा सांगेन, की कोणीही ऊर्मसूट मौलिकतेचा दावा करू नये. मी हे पहिल्यांदा संगीतो आहे. पहिल्यांन करतो आहे, मी त्याचा शोध लावलाय, ही भाषा करू नये. निदान जबाबदारपणे प्रसिद्धिमाध्यमांमध्ये लोकांच्या पुढे करू नये. आपला आत्मविश्वास वाढावयला स्वतःच्या घरी तुम्ही म्हणत राहिलात, की मीच पहिला आहे तरी काही हवकत नाही; पण बाहेर तुम्ही म्हटलंत, तर हा प्रश्न विचारायला लागेल, की तुमच्या आधी, कदाचित तुमच्यापेक्षा जास्त चांगल्या बुद्धिवंत लोकांनी या त-हेचा प्रयत्न अधिक चांगल्या त-हेन केला असण्याची शक्यता गृहीत घरूनच अभ्यासामध्ये बुडी मारवी. ते जास्त आनंददायी, अर्थार्थ असेल.